

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської обласної державної адміністрації

Новгород-Сіверські СТАРОЖИТНОСТІ

Газета Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім»

№3 (28) 2026 р.

Життя Новгород-Сіверщини в умовах нацистської окупації *До 83-річчя вигнання нацистів з Новгород-Сіверщини*

Олена Радченко
заступник директора з
наукової роботи

Життя Новгород-Сіверщини в умовах нацистської окупації 1941-1943 років стало періодом щоденного виживання, страху та постійного пристосування до нових реалій. Події війни докорінно змінили звичний ритм життя населення: господарська діяльність, медична сфера, освіта й культурне середовище опинилися під контролем окупаційної влади. Люди жили в умовах нестачі продовольства, примусових робіт, репресій та невизначеності завтрашнього дня. Водночас мешканці намагалися зберегти родинні зв'язки, моральні цінності та елементи звичного повсякденного життя. Усе це стало частиною складного процесу пристосування до нових умов окупаційного режиму, що залишив глибокий слід у пам'яті місцевого населення.

Факти з історії

В серпні-вересні 1941 року нацисти організували два тимчасових табори на території міста: на Жгані та в урочищі Мочунне на Покровщині. Ймовірно, що вони проіснували до листопада 1941 року. Потім був відкритий стаціонарний табір для військовополонених та

цивільних осіб. Він розміщувався на території Спасо-Преображенського монастиря, в місцевій тюрмі та господарському дворі колгоспу ім. Т.Шевченка. Спочатку в таборі тримали військовополонених солдат та офіцерів Червоної армії, а з березня 1942 року до нього потрапляло, також цивільне населення.

За час існування, з 1941 по 1943 роки, за офіційним даними в таборі загинуло 17830 чоловік.

Наприкінці 1941 року з ініціативи товариства «Просвіта» в окупованому Новгороді-Сіверському було створено самодіяльний театр. До трупи увійшли близько 40 місцевих жителів, переважно молоді, а також професійні актори. Головним режисером став Марк Морозенко. Згодом до колективу долучилися військовополонені – музикант і поет Микола Хомичевський (Борис Тен) та актор і режисер Йосип Смолянський.

Театр став осередком культурного життя міста: на його сцені ставили українську класику («Наталка Полтавка», «За двома зайцями», «Лимерівна» та ін.), демонстрували кінохроніки, відбувалися музичні вечори. Водночас для багатьох учасників театральна діяльність давала можливість уникнути примусової відправки до Німеччини.

Під прикриттям театру частина колективу розгорнула підпільну антинацистську роботу. Актори та музиканти поширювали листівки, виготовили саморобний радіоприймач

КАЛЕНДАР ПАМ'ЯТНИХ ДАТ

(жовтень – грудень)

1 жовтня – День захисників і захисниць України
День українського козацтва

27 жовтня – День української писемності та мови

9 листопада – Всеукраїнський день працівників культури та майстрів народного мистецтва

21 листопада – День Гідності та Свободи

28 листопада – День пам'яті жертв голодоморів

6 грудня – День Збройних Сил України

14 грудня – День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС

30 грудня – 120 років від дня народження Станіслава Гординського – перекладача, художника-графіка.

для прослуховування зведень Радінформбюро, підтримували зв'язок із партизанами. У квітні 1943 року підпільники отримали завдання підірвати будівлю театру під час зібрання окупаційних військ. Однак через зраду план було викрито: сімнадцять учасників заарештовано. Йосип Смолянський узяв провину на себе і був розстріляний.

3 квітня 1942 року почала виходити газета районного бургомістрату «Голос Новгород-Сіверщини», що стала інструментом інформаційної політики

Закінчення на 2 стор.

Закінчення. Початок на 1 стор.

окупаційної влади. Друкувалась один раз на тиждень, складалась з двох або чотирьох сторінок і коштувала 1 карбованець. Наклад коливався від 300 до 2 000 примірників. Адреса редакції та ім'я редактора не зазначалися. Відповідальним за зміст був зондерфюрер відділу «Ц»-Штеллюнг, перекладач Александр.

Тематика газети була типовою для окупаційної преси Чернігівщини. Публікувалися новини з фронту, матеріали на кшталт «Що повинен знати українець про Германію», статті про німецьку історію, її лідерів і цінності. Значну частину становили публікації про сільське господарство, заклики до праці, накази й розпорядження місцевої влади, оголошення. Друкувалися також історичні нариси, матеріали антирадянського та антисемітського характеру, повідомлення про боротьбу з партизанами, культурно-просвітницьке життя, агітаційно-пропагандистські тексти.

Окремі номери мали літературний додаток – «Літературна сторінка», що доповнював випуск віршами, новелами, оповіданнями та фейлетонами.

24 січня 1943 року видання змінило назву на «Голос освобожденной Северщины». Газета продовжувала виходити щотижнево, ціна залишалася незмінною, а продаж за завищеною вартістю карався згідно із законом.

У 1943 році її наклад зріс і досягав 10 000 примірників. У новому виданні вже зазначалася адреса редакції (вул. Козацька, 1) та редактор – А.Калиновський.

У роки німецької окупації система освіти Новгород-Сіверського зазнала суттєвих змін і була підпорядкована ідеологічним цілям нацистської влади. Згідно з окупаційною політикою, дозволялося функціонування лише початкових чотирикласних шкіл із обмеженою програмою навчання. Освітній процес мав формувати покірність, дисципліну та лояльність до «нового порядку».

Наприкінці 1941 року при районній управі було створено Управління у справах освіти та науки, яке координувало роботу шкіл міста й району, займалося кадровим

забезпеченням, організацією курсів для вчителів, матеріальним утриманням навчальних закладів. Через нестачу нових підручників у школах використовувалися виправлені радянські видання, конспекти, а також окупаційна преса.

Влада видала наказ про обов'язкове навчання дітей у школах. У 1942 році в Новгороді-Сіверському працювали три міські школи, у кожній навчалось близько 110 учнів. В районі також працювали Шептаківська, Горбівська, Березово-Гатська, Ларинівська, Бугринівська, Клевінська та інші школи.

Значну увагу Управління у справах освіти та науки приділяло педагогічним кадрам: організовувалися курси підвищення кваліфікації для вчителів. На них перед педагогами ставилося завдання формувати в учнів переконання, що майбутнє можливе лише під керівництвом «великої німецької нації».

З 1942 року Управління очолював С. А. Гапеев – активний учасник краєзнавчого руху 1920-30 років.

Станом на червень 1943 року в Новгород-Сіверському районі діяло 40 шкіл, у яких навчалось 3 188 учнів. Частина педагогів, ризикуючи життям, зберігала вірність професійному обов'язку та намагалася донести до дітей правдиві знання.

ВТРАЧЕНІ СТРАВИ УКРАЇНСЬКОЇ КУХНІ

Олена Матюк

директорка Новгород-Сіверського
історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім»

Українська кухня зазнала багатовікової трансформації та змін. Відомості про побут, харчування жителів України-Русі містяться в «Повісті временних літ», Лаврентіївському літописі, «Ізборнику Святослава». З «Києво-Печерського патерика» дізнаємось про харчування ченців.

Історія української кухні відображає звичаї, традиції, смаки, соціальні умови, природно-кліматичні особливості в яких перебували українці в процесі свого історичного розвитку. Археологічні розкопки свідчать про те, що населення яке проживало на території сучасної України мало змогу харчуватися як рослинною так і тваринною їжею.

Особливу увагу слід звернути на технологію приготування страв, що пов'язано з використанням пристроїв для приготування та умов зберігання продуктів і готових наїдків. Враховуючи те, що для приготування їжі у давнину використовувались печі, то і страви були такі, що вимагали тривалого варіння. А оскільки для зберігання використовувались льохи, льодовики та комори, температура в яких була не дуже низька, то багато страв готувалося шляхом бродіння чи ферментації, тобто квашення. Це було і смачно, і корисно водночас.

Опис різноманітності та багатства страв української кухні зустрічається у багатьох літературних джерелах, але варто зупинитися на поемі «Енеїда» видатного письменника та знавця народного побуту Івана Котляревського.

*Тут їли рознії потрави, і все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи з нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину і локшину на переміну,
Потім з підлевою індик; на закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, пугрю, квашу і з маком медовий шулик...*

П'ять казанів стояло **юшки**, а в чотирьох були **галушки**,
Був борщ до **шпундрів** з буряками,

а в ющі **потрух** з **галушками**.

Потім до соку **каплуну**; з отрібки баба-**шарпанина**,
Печена з часником свинина, **крохналь**, який їдять пани...
Там лакомини різні їли... **сластьони**, **коржики**, **стовпці**,
Варенички пшеничні, білі, пухкі з кав'яром буханці.

Як бачимо, багато страв нам невідомі не тільки не знайомі нам за складом та рецептурою, а і за своїми назвами. То ж спробуємо розібратися.

Потрава – те ж, що й страва, їжа. В «Енеїді» потравою називається страва типу печені.

Лемішка – кашоподібна борошняна страва.

Зубці – варена страва з ячного солоду і конопляного або макового молока. Зубці зі солоду вважалися ласощами.

Путря – страва з варених на воді ячних круп, які заправляли житнім солодом, хлібним квасом і ставили на піч у тепле місце для вкисання. Вранці варили у горщику. Готували путрю під час зимових постів.

Кваша – страва, схожа на кисіль за консистенцією і технологією приготування, але відмінна за складом продуктів. Готували її з двох частин житнього й однієї частини гречаного борошна і невеликої кількості борошна з житнього солоду. Борошно змішували, заправляли окропом, розводили до густоти рідкого тіста і ставили на піч у тепле місце для вкисання. Таке кисло-солодке молоде тісто вранці варили у горщику, стежачи, щоб кваша не вибігла. Заправляли квашу влітку ягодами, а взимку свіжою калиною, сушеним варенням і товченими грушами. Кваша вважалася ласощами.

Шулики – коржі, які пекли на свята Маковія або Спаса. Коржі ламали на шматочки, змішували з тертим маком і медом і їли упродовж цих свят. Тісто на коржі робили пісним і прісним (на спасівку припадав двотижневий піст), у зв'язку з цим виникла і приказка: «Із води та муки пече баба шулики».

Шпундра – обсмажена свинина (підчеревина або грудинка), тушкована з буряками у буряковому квасі.

Баба – шарпанина з отрібки – це страва з посічених нутрощів: печінки, легенів, серця, які заливали тістом з яйцем, а коли їли, то шарпали, смикали, розривали, розділяли на дрібні шматочки.

Крохналь – кисіль, який був мало поширеною «панською» стравою.

Сластьони – дрібненькі шматочки вчиненого білого тіста, смаженого в олії до золотистого кольору.

Стовпці – гречані хлібці, випечені в керамічних кухлях з рідкого кислого гречаного тіста, які заміняли хліб.

Тетеря – давня селянська страва з житнього борошна, розведеного квасом або водою, іноді з додаванням сала чи цибулі. Була дуже поширена серед козаків.

Саламаха – густа каша з підсмаженого борошна, води та олії або сала. Вважалася швидкою й поживною стравою в походах

Душенина – м'ясо повільно тушковане в печі з цибулею, спеціями у власному соку. Типова страва української шляхти та козацтва.

Кав'яр – риб'яча ікра, солена із спеціями. Особливо цінувався кав'яр з осетрових. У XVIII ст. кав'яру робили багато, навіть селяни дозволяли собі його їсти у піст.

Куліш – пшоняна каша з салом, цибулею та іноді м'ясом. Хоч страва відома, у повсякденному побуті її готують значно рідше, ніж колись.

Варенуха – гарячий напій із сушених фруктів, меду та прянощів. У деяких регіонах до нього додавали алкоголь

Книші – невеликі круглі пироги з начинкою із картоплі, сиру, гречки чи капусти. Колись були традиційною святковою випічкою.

Верещака – старовинна м'ясна страва зі свинини, тушованої в буряковому або хлібному квасі зі спеціями

Бабка з пшона – запечена пшоняна каша з яйцями та молоком. Була популярною до середини XX століття

Крупник – густий суп із крупами, овочами та м'ясом або грибами. Його майже витіснили сучасні супи.

Колотуха – рідка страва з борошна, заколоченого у воді або молоці, іноді з додаванням масла чи сметани.

Каплун – кастрований півень, якого відгодовували на м'ясо

Медова сита – мед розведений водою, або медовий відвар на воді.

Рябко – страва із запеченої картоплі та пшоняної каші, характерна для Полісся.

Мачанка (мочанка) – густа підлива з м'яса, сала або грибів, у яку вмочували млинці чи хліб

Киселиця – старовинний кисіль із вівса або житнього борошна, який мав кислуватий смак і був окремою стравою, а не десертом.

Таке різноманіття та вишуканість страв говорить про стале економічне становище українців, які мали можливість гарно харчуватися. Однак наприкінці XVIII на початку XIX ст. внаслідок низки соціально-економічних змін українська кухня потроху занепадає.

Погіршується і якість харчування українців, що було пов'язано з зубожінням селян. Звичайно, що за таких умов українська кухня не могла зберегти своєї різноманітності тому до наших днів і не дійшли колись звичні для українців традиційні страви, тому тепер нам так дивно чути їх назви і ще дивніше аналізувати рецепт приготування. Це призвело до того, що багато страв української кухні було забуто, зазнали змін рецептури та способи приготування, внаслідок чого погіршилися також їхні смакові якості.

З метою систематизації та збереження традиційних рецептів української кухні фахівці Українського науково-дослідного інституту громадського харчування збирали рецепти страв по селах з усіх областей України. Зібраний матеріал було опрацьовано та впорядковано, у результаті чого 1954 року вийшов перший «Збірник рецептур страв української кухні».

Україна славиться своєю національною кухнею. Як приємно іноді чути такі знайомі всім нам, українцям, назви страв: борщ і пампушки, вареники і галушки, ковбаси і печеня, напої з фруктів і меду. Сьогодні вони відомі у всьому світі й ідентифікують нас як українців. Недарма ми жартато кажемо про свою кухню: «У нас все просто: борщ, каша, третя кваша».

Новгород-Сіверський в період московської смути

Микола Марчан
вчитель історії і
правознавства
Дігтярівського НВК

На початку XVII ст. Новгород-Сіверський, як і майже вся Чернігівщина, входив до складу Московської держави.

Кінець XVI – початок XVII ст. ввійшов в історію Московської держави як період «Смути». Це час, коли після смерті царя Івана IV Грозного і пізніше його сина Федора не залишилось спадкоємців. Так на московському престолі припинилась династія Рюриковичів. У 1598 році царем було обрано Бориса Годунова. Серед населення час від часу стали поширюватися чутки про те, що син царя Івана Грозного Дмитрій, який загинув ще малолітнім, начебто живий.

І знайшлася людина, яка почала видавати себе за сина царя Івана Грозного. Цим самозванцем, який відомий в історії як Лжедмитрій I, був колишній чернець Московського Чудова монастиря Григорій Отреп'єв.

У 1602 році Отреп'єв з'явився в Новгород-Сіверському Спаському монастирі разом з двома своїми супутниками. Він жив у келії архімандрита. «...А тоть діяконъ Гришка на Благовѣщенієвъ день съ попами служилъ обідню и за Пречистою ходилъ». Але через деякий час «...на третій недѣли послѣ Велика дни...» відпросився в архімандрита Варсанофія в Путивль, де як він сказав «Есть де у меня в Путивле, в монастыре, родня». Самозванцю і його супутникам настоятель монастиря дав коней і провідника. Але попрямували вони не до Путивля, а в напрямку Києва. Про це пізніше доповів архімандриту їхній провідник. У своїй келії настоятель монастиря знайшов записку («память»), яку залишив самозванець: «Аз есмь царевич Димитрий, сын царя Ивана; как буду на престоле отца своего в Москве, и я тебя пожалую за то, что ты меня принял в своей обители». Прочитавши її настоятель монастиря «начал плакать, не ведая, что ему делать, и положил на Бога упование, и о той памяти никому не возвестил».

Перебуваючи у Речі Посполитій

Григорій Отреп'єв знайшов підтримку в польського короля Сигізмунда III і деяких магнатів. З їх допомогою він сформував невелике військо. Впродовж 1604 року самозванець активно бере гроші і роздає щедрі обіцянки. За 1600 найманців Сандомирський воєвода Єжи Мнішек отримав від нього грамоту на володіння Новгород-Сіверським князівством.

Серед населення Московської держави почали ширитись чутки про появу «доброго царя». Тому, коли у жовтні 1604 року військо самозванця вторглось в межі Московської держави, то воно не зустріло серйозного опору. Після взяття Чернігова його війська рушили до Новгород-Сіверського. «А княз Микита Трубѣтцкой да Петрѣ Басманов в Черниговѣ до Ростригина приходу не успели, и государ велел им быт в Новогородѣ Северскомѣ. И в Новогородѣ были воеводы: боярин княз Никита Раманович Трубѣтцкой, да околничей Петрѣ Ѳедорович Басманов, да княз Яков Петрович Борятинской, да княз Григорій Иванович Гагарин да головы Елизарѣй Данилов сын Бартенев; да головы ж з да(то)шными людьми: Ондрѣй Матвѣев сынѣ Воейков, Иван Петров сынѣ Биркин, Ондрѣй Бунаков, Борис Угримов, Данило Яблочков, а с ними Комаричан по пятосот человек, да с Московскими людьми з стрелцами Ратман Дуровѣ».

Відступивши до Новгород-Сіверського П. Басманов почав укріплювати фортецю, спалив передмістя, жителів сигнали у фортецю. Але, як повідомляє І. Масса, він не встиг створити продовольчих запасів. За даними історика Р. Скриннікова гарнізон Новгород-Сіверського складався з півтори сотні дворян, більше чотирьохсот п'ятидесяти стрільців, майже трьохсот п'ятидесяти козаків і близько п'ятисот селян Комарницької волості.

Першими до міста підійшли дві сотні козаків на чолі з Яном Бучинським. Він, під'їхавши до стіни фортеці намагався вести переговори з обложеними. «Я присланъ моимъ всемилостивѣйшимъ Государемъ... Димитріемъ Іоанновичемъ... Онъ здравствуетъ, и чрезъ меня, слугу свого, объявляетъ, что если вы подобно жителямъ Чернигова и Моравска, покоритесь ему и ударите челомъ, как законному Государю, то будете помилованы; если же не согласитесь на сіе, то знайте, что

всѣх васъ предасть он смерти, и мужей и женъ, и старыхъ и малыхъ; самымъ младенцамъ въ матерней утробѣ не будете пощады». На це Басманов відповів йому: «Государь нашъ и Великій Князь Борисъ тепер въ Москвѣ... Тотъ же, о комъ говоришь ты, есть измѣнникъ и негодяй; скоро он будете на колѣ со всѣми его клеветами!...» Після цього оточені почали обстріл загону Я. Бучинського.

Після цих подій Бучинський направився до Самозванця і повідомив про результати перемовин. Лжедмитрій I, дізнавшись про невдачу, два дні простояв на місці, радячись з воєводою Сандомирським Є. Мнішеком та іншими особами. Врешті-решт було прийнято рішення йти до Новгород-Сіверського. 11 листопада, підійшовши з основним військом, Лжедмитрій направив до фортеці для перемовин Матвія Домарацького, Станіслава Боршу та ще кілька осіб. Але обложені не бажали вступати у перемовини і почали стріляти і кричати «а б... сыны, вы съ воромъ прѣхали на наши деньги».

Почалася облога Новгород-Сіверського. «А под Новым городком стоял вор с Литовскими людьми в Спаском монастыре...». Наказано було копати шанці і плести кошики. Було виставлено 8 невеликих польових гармат і 6 «смиговницъ», які почали обстрілювати фортецю, намагаючись змусити здатися обложених. Гусари злізши з коней двічі намагалися штурмувати фортецю, але невдало. Вночі були зроблені дерев'яні вежі на санях, які рухали перед собою і пішли третій раз на штурм. Крім того 300 чоловік несли соломі і хмиз з наміром запалити навколо фортеці. Підійшовши до укріплення вони почали кидати хмиз у рів. У відповідь обложені почали стріляти з гармат і завдали великих втрат наступаючим. Штурм, який тривав з вечора до світанку, закінчився невдало для Самозванця. Стало зрозуміло, що без великих облогових гармат фортецю не взяти. Сам Самозванець був у відчаї і говорив, що «я имѣлъ о полякахъ лучшее мнѣние, а теперь вижу, что они такіе же люди, какъ и другіе». Але 19 листопада, в неділю, прийшло повідомлення про те, що мешканці Путивля перешли на бік самозванця. Під Новгород-Сіверський були привезені зв'язані царські воєводи з Путивля, а також 5 великих облогових гармат і 5 менших. З них почали

обстрілювати фортецю. І в перший же день від цього загинуло близько 60 захисників. Обстріли тривали впродовж тижня.

У середині грудня до Новгород-Сіверського підійшло військо московського царя, очолюване князем Ф. Мстиславським. Почалися сутички між московськими військами і військами Лжедмитрія І. Обложені в місті почали обстрілювати поляків і робити часті вилазки з фортеці. Одного разу Басманов вдав, що начебто хоче здатися і відкрив ворота фортеці. Прибічники Самозванця ринули в місто. Але як тільки вони зайшли, з будинків, що знаходились біля міських воріт по них почали вести вогонь і ворота зачинили. Майже всі прибічники Лжедмитрія загинули. Скориставшись цим захисники здійснили вилазку і напали на ворожий табір і повернулися до фортеці з трофеями.

Лжедмитрій намагався вести переговори з царським військом, яке підійшло до Новгород-Сіверського, і, мабуть, хотів схилити на свій бік. Але з цього нічого не вийшло. У битві, яка відбулася 21 грудня, московське військо, яке кількісно переважало було витіснено з поля бою поляками, з великими втратами. Князя Мстиславського «ранили, сечен по голові во многих местех...». Московське військо змушене було відступити. Поляки захопили в московитів «...золотое, очень дорогое знамя, которое было знаменем для всего войска».

Наступного дня ховали загиблих. Для московитів вирили три великих могили, в яких було поховано близько 600 тіл. Лжедмитрій І «...їздивъ между трупами и виделъ такое множество убитыхъ его людей, то сильно сожалѣлъ и плакалъ». Простих поляків загинуло до 100 осіб і їх поховали недалеко від московських могил. Знатних поляків загинуло не більше 20. І вони були поховані з великими почестями біля церкви, що була в середині табору Лжедмитрія.

Після битви поляки почали вимагати у Самозванця гроші. Інакше, вони погрожували залишити його і повернутися до Польщі. Але грошей у Лжедмитрія І не було. Він просив почекати, спочатку добити ворога, але поляки були невблаганні. Тоді до Самозванця звернулися солдати з роти Фредра: «дай лишь, ваша царская милость, деньги намъ, такъ чтобы другія роты объ этомъ не знали; другія роты на насъ смотрятъ, и если мы останемся, то и всѣ останутся». Лжедмитрій І вночі заплатив солдатам Фредра, але дуже швидко солдати інших рот дізналися про це і збунтувалися. Вони відняли

у Самозванця прапор, зірвали з нього соболину ферець. Один з солдатів навіть сказав йому: «ей, ей, ты будешь на колѣ» за що Лжедмитрій зацідив йому у зуби. Самозванець їздив від однієї роти до іншої намагаючись вмовити поляків залишитись, навіть ставав на коліна. Але переважна їх частина залишила табір. Покинув табір і майбутній тесть Лжедмитрія І Сандомирський воевода Єжі Мнішек, посилаючись на стан здоров'я і необхідність бути присутнім на сеймі. З Лжедмитрієм залишились 1500 поляків. Але в цей час до Самозванця прийшло 12 тисяч запорізьких козаків з гарматами. Лжедмитрій приймає рішення припинити облогу Новгород-Сіверського і на початку січня 1605 року його військо рушило в Комарницьку волость.

Тим часом як повідомляють джерела «...князь Микита (Трубецкой) и Петръ (Басманов) от Ростриги в Новѣгородѣ Сѣверском отсидѣлись и прислали к государю с сеунчем (сеунч – донесення воєначальника уряду про військові успіхи) Ондрія Матвѣева сына Воейкова». Царський уряд щедро нагородив захисників міста. Серед нагороджених були «Спасскаго монастыря чернцу Ѳерапонту, да дворцовыхъ сель бортникомъ Елизарку Яковлеву да Гарасимку Павлову, которые государю служили и изъ пушокъ стрѣляли дано государева жалованья по ноугородѣ по золоченой». Нагороду дали і «старцу Васкѣ слѣпому который ходилъ къ Литовскимъ людямъ въ полки, дано государева жалованья денга золочена».

«А из Новагородка воеводам велел государь быть в Москвѣ, а в Новѣгородѣ велел государь быт ис полков княз Ивану Васильевичу Голицыну». Але незабаром замість Голіцина воеводами було призначено окольничого М. Б. Шеїна і ясельничого і думного дворянина А. М. Воейкова.

У столиці особливих почестей удостоївся П. Басманов. Йому назустріч цар вислав знатних князів і бояр, які вітали його від імені царя. По місту П. Басманов їхав в царських санях до самого палацу, де цар Б. Годунов особисто вручив йому золоте блюдо, наповнене червінцями. Крім цього він отримав сан боярина, помістя з селянами, срібло з царської скарбниці і 2000 рублів.

Після раптової смерті Б. Годунова в квітні 1605 року і вбивства його сина Федора в червні царем став Лжедмитрій І, а одним з найближчих соратників – П. Басманов...

Після смерті Лжедмитрія І у червні 1606 року московським царем став боярин Василь Шуйський. Але це не призвело до стабілізації

ситуації в державі. Як повідомляють розрядні записи «...і в Украинных і в Северских городех люди смутились и заворовали, креста царю Василью не целовали, воевод почали и ратных людей побивать и животы их грабятъ, и затеели будто тот вор Рострига (Лжедмитрій І) с Москвы ушел, а въ его мѣсто будто убит иной человекъ». Тобто серед населення Сіверщини поширювалися чутки про спасіння Лжедмитрія І. Як повідомляє «Новий літописець» «...в Путивле городе князь Григорий Шаховской изменил царю Василию... После того же Путивля изменили города Монастырское, Чернигов, Стародуб, Новый городок...». Паєрле у своїх записках зазначав: «Сѣверская страна восстала на бояръ за убієніє Димитрія и самовольное избраніє Василія Ивановича Шуйского великимъ княземъ, без вѣдома тамошнихъ гражданъ, которые хотѣли возвести на престолъ другого князя, имѣвшего болѣе права». Повстання проти царя Василія Шуйського очолив Іван Болотніков, який називав себе «воеводою царевича Дмитра». В одному з документів є згадка, про те, що Іван Болотніков у 1606 році брав участь в обороні Новгород-Сіверського від військ Василія Шуйського.

Царський уряд у січні 1607 р. відправив посланців «з грамотами во Брянск, в Почап, в Стародуб, в Новгородок, в Рылеск, в Путивль, чтобъ тех городов изменники государю доби́ли челом, и вины свои принесли, и крест государю целовали». Повстання під проводом І. Болотнікова було придушене восени 1607 року. Але «сму́тний» час у Московії на цьому не завершився.

На початку літа 1607 року в Стародубі з'явився новий самозванець, який видавав себе за царя Дмитрія Івановича, що дивом врятувався від розправи. Він закликав до повалення «боярського царя». В історію цей самозванець ввійшов як Лжедмитрій ІІ. Стародубці визнали його царем і «писали грамоты в Путивль, в Чернигов, в Новгородок. Они же к тому воровству тотчас пристали...». Тобто населення Новгород-Сіверського підтримало нового самозванця Лжедмитрія ІІ. Він зумів з допомогою поляків зібрати військо і у вересні 1607 року рушив до Москви. Війна у Московії розгорілась з новою силою.

Лжедмитрій ІІ видав грамоту Є. Мнішеку на володіння Новгородом-Сіверським та іншими містами Сіверщини в обмін на визнання ним та його донькою Мариною Мнішек його справжнім царем, який дивом врятувався під час повстання в Москві.

Закінчення. Початок на 4 стор.

У лютому 1609 року московський цар Василь Шуйський змушений був укласти союз з Шведським королівством, щоб протистояти Лжедмитрію II. Але ця подія стала приводом до війни Речі Посполитої проти Московії. Польська армія на чолі з королем Сигізмундом III взяла в облогу Смоленськ. Крім Смоленська поляки намагалися захопити і інші міста. Так у березні 1610 року до Новгород-Сіверського було направлено листа від імені польського короля, в якому закликали «русскихъ безъ кровопролитія передати королю крепость и сдаться самимъ. Они съ благодарностію приняли письмо и изъявили желание сдаться...».

30 березня до міста підійшли 3000 запорожців, яких очолювали Богушевський і полковник Гунченко.

Вони спіймали кількох стрільців і їхнього начальника боярського сина, від яких дізналися, що в фортеці зібралися мешканці міста і навколишніх сіл.

31 березня 1610 року козаки підійшли до фортеці і міста і стали в бойовий стрій. З фортеці вийшли воеводи і до них на перемовини рушили Богушевський, Гунченко і ще кілька полковників. Воеводи просили, щоб їм «дали присягу въ томъ, что они, ихъ жены, дѣти и все имущество будут невредимы». Їхні умови були прийняті. Після цього «воеводы, бояре, дворяне и весь народъ приняли подданство на имя королевича Владислава и, избравъ изъ среды себя одного воеводу Михайла Карпова несколько боярскихъ сыновей, старших козаковъ и стрѣльцовъ, послали къ королю

вмѣстѣ съ козацкими послами». Трофеями запорожців стали 24 гармати, 100 піщалей, 830 ядер і 4 діжки пороху. «Король милостиво принял все это и казакамъ обѣщаль награду, а сдавшимся – милость».

Завершення смутного часу пов'язують з обранням на московський престол Михайла Романова у 1613 році, який став засновником нової династії. Але війна з Річчю Посполитою тривала до 1618 року і завершилась Деулінським перемир'ям. Згідно з умовами перемир'я до Речі Посполитої були приєднані Смоленська, Чернігівська і Новгород-Сіверська землі. В історії Новгород-Сіверського розпочався новий період – польський.

ЖИВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

До 215-ої річниці від дня народження Івана Вагилевича

2 вересня 1811 р. народився Іван Вагилевич – поет, фольклорист, філолог, етнограф, священник, громадський та культурний діяч.

Походив із сім'ї українського священника. Раннє дитинство провів серед селян-бойків. Після успішного закінчення чотирирічної школи в м. Бучач продовжив навчання у Станіславській гімназії (нині – м. Івано-Франківськ). Надалі навчався у Львівській греко-католицькій духовній семінарії з одночасним прослуховуванням курсу філософії у Львівському університеті. Під час навчання в університеті цікавився історією, філологією, етнографією, впорядковував особові збірки документів та приватні бібліотеки на запрошення їх власників.

У 1833 р. спільно з М. Шашкевичем і Я. Головацьким став фундатором напівлегального демократично-просвітницького та літературного угруповання «Руська трійця», члени якого ставили собі за мету «все життя працювати на користь народу і відродження руської народної словесності», тобто рідної української мови.

Важливим досягненням І. Вагилевича є переклад українською «Слова о полку Ігоревім» (1836 р.), опублікований у 1884 р. Робота над пам'яткою стала однією з найважливіших віх у розвитку української фольклористики, філології та художнього перекладу в Галичині XIX століття. Вагилевич був першим, хто переклав твір живою українською мовою, заклавши науковий фундамент для його подальшого вивчення через призму народної культури. Свій прозовий переклад дослідник назвав «Повість о полку Ігоревім». Він створив його на базі західноукраїнських (карпатських) говірок і народно-поетичної лексики. Переклад призначався для альманаху «Русалка Днестровая» (1837), але був заборонений австрійською цензурою і побачив світ лише у 1884 році (через 18 років після смерті автора).

І. Вагилевич також переклав «Слово» польською мовою з детальними коментарями, розрахованими на польську інтелігенцію Галичини. Цей рукопис довгий час

вважався втраченим і був опублікований у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» лише у 1997 році.

Вагилевич першим серед українських вчених застосував етнографічний підхід до аналізу тексту «Слова». Складні, незрозумілі або спотворені часом фрагменти оригіналу він пояснював через живі паралелі з українського фольклору (колядки, щедрівки, думи, плачі). Будучи знавцем слов'янської демонології та міфів, він детально коментував згадки про язичницьких богів (Дажбога, Стрибога, Хорса) і міфічних істот (Дива, Карну, Жлю). На відміну від москвофільських авторів Галичини, які намагалися наблизити мову перекладів до церковнослов'янської, Вагилевич використовував народнорозмовну основу, доводячи безпосередній зв'язок «Слова» з українською мовною традицією. Праця Вагилевича мала міжнародне значення. Його тлумачення, матеріали та коментарі суттєво допомогли чеському славісту Франтішеку Франті, який у 1851 році видав свій авторитетний чеський переклад «Слова».

Спільно з Маркіяном Шашкевичем та Яковом Головацьким, Вагилевич розглядав популяризацію «Слова о полку Ігоревім» як інструмент національного та культурного відродження українців Галичини.

Підготувала до друку
завідувачка сектору наукової
та просвітницької роботи
Наталія Андросенко

ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА – ВТРАЧЕНА ПЕРЛИНА ДЕРЕВ'ЯНОГО ЗОДЧЕСТВА НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

До 260-річчя заснування Покровської церкви

Ірина Лобачова
завідуюча відділу
давньоруської
літератури

XVIII століття стало сприятливим періодом для розвитку Новгород-Сіверського як міста. Воно поступово розширювалося, виходячи за межі давнього домонгольського міського ядра. Заселялися нові території – урочища Заруччя, Домотканове, Вербниці, Здвиження, Сухомлиння. У цей час Новгород-Сіверський стає центром намісництва, що сприяє його подальшому розвитку та розбудові.

Саме у XVIII столітті в місті та його передмістях постає низка культових споруд, кожна з яких вирізнялася самобутністю, своєрідністю архітектурних форм і майстерністю виконання. Вони стали яскравими сторінками історії українського дерев'яного зодчества. Серед них особливе місце посідала Покровська церква, історія якої сягає XVIII століття.

Вона була побудована у передмісті Новгород-Сіверського – Сухомлинні. Двоповерхова, її нижній, теплий ярус займала мурована Трьохсвятська церква, а над нею, ніби на високому підмурку, підносилися дерев'яна Покровська, зложена із соснових брусів і оточена закритим опасанням – аркадою-галереєю.

Вибір місця для храму мав надзвичайно важливе значення. Саме розташування споруди в навколишньому просторі значною мірою визначало її тип, розміри та окремі архітектурні форми. Такий органічний зв'язок архітектури з природним середовищем є однією з характерних рис народного будівельного мистецтва.

Будувала Покровську церкву «громада мешкан на Сухомлинці». За задумом храм мав бути високим, добре помітним здалеку й виразно домінувати над навколишньою забудовою. Водночас громада замовила для церкви храмову ікону «Покрова Пресвятої Богородиці», на якій художник мав зобразити ще й представників місцевої громади – міщан Сухомлиння, духовенство та козацьку старшину.

Існують також відомості, що спорудження церкви відбувалося «тщанієм и иждивением Івана Зимаковського, бурмиистра магістрата Новгородського».

Про історію будівництва храму розповідають закладні дошки. На одній – свинцевій зазначалося, що 1721 року Покровська церква «обновися». Пізніша дерев'яна закладна дошка повідомляє, що Трьохсвятську церкву було закладено 28 травня 1766 року, а освячено 29 липня 1767 року. Фахівці вважають цей випадок рідкісним, адже муровану церкву, хоч і невисоку, вдалося спорудити протягом одного року.

За типом плану Покровська церква належала до поширеної групи пам'яток українського дерев'яного зодчества, що складалися із шестигранного вівтаря, восьмигранного центрального зрубу та квадратного бабинця. Проте, маючи спільні типологічні риси, вона вирізнялася цілою низкою особливостей, які надавали споруді неповторного вигляду.

Церква була одноверхою. З будь-якої точки зовні її архітектура підкреслювала спрямованість угору – своєрідне вертикальне «поривання» мас. Стрункі форми храму створювали враження легкості й висоти. Зруби вівтаря та бабинця були перекриті стіжковими дахами з «димничками» на торцях.

Важливу композиційну роль відігравали присінки з південного та північного боків центральної дільниці, а також похилий дах опасання. Вони ніби створювали своєрідні підпори, надаючи споруді візуальної стабільності. Водночас високий зруб центральної дільниці здавався значно вищим за свої реальні розміри.

Особливу виразність інтер'єру надавали хори, розташовані над дверима при західній стіні. Їх прикрашав ажурний парапет. Стрункість споруди підсилювала вертикальна обшивка, що вкривала зруб від опасання аж до ліхтарика.

Не менш майстерно були продумані й віконні прорізи. Вони різнилися за формою та розмірами залежно від частини храму. В опасанні розміщувалися невеликі, майже квадратні вікна. У зрубках вівтаря та бабинця – одинарні, із шістьма рядами по дві шибки. Центральну дільницю освітлювали здвоєні вікна більших розмірів. У західній грані бабинця містилося потрібне вікно, середнє полотнище якого було вищим за бічні. А в ліхтарі розташовувалися вузькі й високі вікна.

Над здвоєним вікном центральної дільниці майстер розмістив маленьке кругле віконечко – так зване «волове вічко». Ця невелика деталь ставала своєрідним акцентом архітектурної композиції.

Майстерність будівничих особливо виразно проявлялася в деталях. Головні двері храму мали шестигранні дубові одвірки, прикрашені різьбленням. Південний і північний входи також мали дубові одвірки, але прямокутної форми й без різьбленого оздоблення.

Та справжнє захоплення викликав інтер'єр Покровської церкви. Відвідувачеві відкривалося вражаюче видовище – безмежний, на перший погляд, простір багаторусної башти. Архітектура ніби підносила погляд угору, створюючи відчуття надзвичайної висоти.

Особливе місце в художньому вирішенні храму посідав іконостас. Його живопис відзначався витонченістю композиційних рішень та гармонійним поєднанням кольорів. Ніжні сріблясті, бузкові, світло-зелені, сіро-сині та сіро-фіолетові тони створювали цілісний, надзвичайно делікатний художній образ.

На жаль, сьогодні про цю архітектурну довершеність ми можемо судити лише за старими фотографіями, описами та спогадами. Покровська церква не збереглася – її було втрачено у 1930-х роках XX століття.

Разом із нею Новгород-Сіверський утратив одну з найцікавіших пам'яток своєї архітектурної спадщини. За своєю типологічною схемою та художньо-конструктивним вирішенням Покровська церква належала до унікальних зразків дерев'яної монументальної архітектури Чернігівщини.

ГЕТЬМАН МАЗЕПА НА СЦЕНІ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

Наталія Коврижко
бібліотекарка наукової
бібліотеки музею

Історична драма «Мазепа» російського драматурга, прозаїка та критика Олександра Соколова, написана у 1865 році. Вона присвячена добі гетьманства Івана Мазепи та його політичним спробам вивести Україну з-під влади Московського царства. На відміну від європейських романтичних творів, де образ Мазепи найчастіше поставав крізь призму любовних пригод, п'єса Соколова зосереджена на важливих політичних подіях, що відбувалися в тогочасній Україні.

Драма стала предметом жвавих обговорень у цензурних комітетах. Дозвіл на постановку був наданий завдяки втручання відомого письменника Івана Гончарова. У звіті цензор зазначав, що п'єсу можна поставити, але із суворою умовою – вирізати або

замінити певні місця про «вільні права казачства», які, на думку влади, могли розпалювати сепаратистські настрої. І. Гончаров відзначав слабкість художньої форми твору, проте підкреслював динамічність, живий вірш та ефектність для театральної постановки.

Прем'єра п'єси відбулася у 1866 році на сцені імператорського Олександрійського театру в Санкт-Петербурзі. Після проходження цензури та внесення автором правок драма «Мазепа» була надрукована в 1880 році.

Незважаючи на цензурні обмеження, твір привертав увагу патріотичною тематикою, масштабністю історичних подій та образом гетьмана як провідника українських державницьких прагнень. Тому, не випадково, драма О. Соколова «Мазепа» увійшла до репертуару багатьох українських театральних труп кінця XIX – початку XX століття. П'єса неодноразово ставилася на українській сцені, зокрема й у Новгороді-Сіверському.

Особливого звучання драма набувала у місті, де пам'ять про гетьмана була пов'язана з місцевою історією. Постать Мазепи завжди викликала жвавий інтерес у суспільстві. Політик, дипломат, меценат, покровитель культури й освіти, він залишив помітний слід не лише в історії України, а й безпосередньо на Новгород-Сіверщині. Тут Мазепі належали маєтності в околицях міста. В Дігтярівці, за його кошти було споруджено величний Покровський храм. У 1689 році він сприяв розвитку освіти в Новгороді-Сіверському, опікуючись «латинською школою» на території Спасо-Преображенського монастиря. Для обителі гетьман також замовив великий дзвін.

На Новгород-Сіверщині восени 1708 року відбулася одна з найважливіших подій – зустріч зі шведським королем Карлом XII, яка поклала початок українсько-шведському союзу.

За п'єсою, саме у Новгороді-Сіверському автор розміщує головний штаб гетьмана. Для місцевої театральної публіки вистава про Мазепу була нагадуванням про події, що відбувалися на рідній землі, а образ гетьмана продовжував хвилювати й викликати роздуми вже у нових поколінь мешканців міста.

На початку XX століття Новгород-Сіверський був одним із важливих культурних осередків Чернігівщини. У місті регулярно гастролювали професійні театральні трупи, а вистави в театрі міського саду та Народному театрі збирали численну публіку не лише з міста, а й з навколишніх сіл.

Особливої уваги заслуговують дві театральні постановки початку XX століття, відомості про які дізнаємося зі збережених тогочасних афіш.

21 вересня 1900 року в театрі міського саду Новгород-Сіверського, «з дозволу начальства», Товариство русько-малоруських артистів під керівництвом М. Пономаренка представило драму О. Соколова «Мазепа». Афіша зазначала, що вистава ставиться вже у вісімнадцятий раз, підкреслюючи її популярність серед глядачів. Сам факт включення драми до репертуару засвідчував значний інтерес до постаті українського гетьмана.

Через сім років, 18 вересня 1907 року, Товариство українських артистів під орудою М. Кучеренкової представило «Мазепу» цього разу на сцені Народного театру.

Афіші окреслювали зміст вистави: «Лукавий гетьман», «Донос царю Петру», «Запорожець Палій», «Задуми Мазепи», «Полтавська битва», розгортаючи перед глядачами масштабну історичну картину початку XVIII століття.

Ціни на квитки були доступними для різних верств населення – від 30 копійок до 2 рублів, що дозволяло відвідати виставу як заможним містянам, так і менш забезпеченим поціновувачам театру.

Цікавим залишається питання, наскільки українським театральним трупам вдавалося обходити цензурні обмеження, накладені на драму О. Соколова «Мазепа». Чи звучали акцентами, інтонаціями або сценічним трактуванням підкреслити ті ідеї, які офіційна влада прагнула заборонити. Відомо лише, що сама поява п'єси в репертуарі українських театральних колективів свідчила про незгасний інтерес до постаті Івана Мазепи.

Попри всі застереження цензорів, драма не втрачала своєї актуальності. Для українського глядача вона була не просто історичною виставою. В образі гетьмана багато хто бачив символ прагнення до політичної самостійності, захисту прав і свобод своєї землі, збереження національної гідності.

Засновник: Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»

Свідоцтво про реєстрацію: ЧГ №662-311Р від 9.01.2019 р.

Адреса редакції: 16000, Чернігівська область, м. Новгород-Сіверський, вул. Слобідська, 1

e-mail: slovo@cg.ukrtel.net

Електронна версія на сайті - ns-nslovo.org.ua

Наклад - 200 примірників. **Замовлення №2098**

Друк: ФОП Жилінкова Л.В., Чернігівська обл., м. Мена, вул. Армійська, 23, тел. (099) 033 55 84

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів). За точність викладених фактів і цитувань несе відповідальність автор (автори).

«Новгород-Сіверські старожитності»

Редакційна колегія:

Олена Матюк, Олена Радченко,
Світлана Дубовець, Ірина Лобачова,
Наталія Андросенко, Наталія Коврижко,
Світлана Приход

Розповсюджується безкоштовно

Редакція газети «Новгород-Сіверські старожитності» запрошує до співпраці краєзнавців, науковців, істориків, літераторів.